

Nála ismeretlen volt a kenyéririgység. Izig-vérig gavalér volt gondolkodásban és magatartásban, művészlelek volt" írja róla egykori tanítványa Bernhart Ernő gyógyszerész Nagybaracsán.

РЕЗЮМЕ

Покойный фармацевт из города Бая Эден Ловаши, который умел хорошо рисовать, приготовил большое количество прекрасных карикатур и в 1930 году в городе Бая на самодельном офортно-пробопечатном станке выпустил первое издание „Pharmacopoea Humorica“. Он отличным чутьём изобразил отдельные операции примененные в фармацевтике, старинные названия лекарств и профессиональные выражения, фигурами и в среде которые соответствовали юмористическому духу эпохи. На 12 листах изображены следующие темы: Do-

sis maximalis, Vitrum adlatum, Mercurius dulcis, Aquila alba, Linimentum volatile, Nitritum album и его жена Draco mitigatus, Качественный анализ, Количественный анализ, Decoctum, Infusum, Statim, Спектральный анализ.

ZUSAMMENFASSUNG

Ödön Lovasy, ehemaliger Apotheker von Baja, war ein hervorragender Karikaturist. Mit seiner selbstkonstruierten Ätzmaschine stellte er 1930 in Baja die I. Auflage der Pharmacopoea Humorica zusammen, in welcher die einzelnen Arbeitsvorgänge und Begriffe der Pharmazie in einer zeitgemässen humoristischen Weise veranschaulicht wurden (z. B. Dosis maximalis, Vitrum adlatum, Mercurius dulcis, Aquila alba, Linimentum volatile, Nihilum album und Gemahlin, Draeco mitigatus, Qualitative Analyse, Quantitative Analyse, Decoctum, Infusum, Statim, Spectralanalyse usw.).

(Budapesti Orvostudományi Egyetem, Gyógynövény és Drogismereti Intézet, Bpest, VIII., Üllői út 26.)

Érkezett: 1966. II. 18.

EGY 170 ÉVES KATONAI PHARMACOPOEÁRÓL

DR. TAKÁTS LÁSZLÓ

A volt osztrák-magyar monarchiában az állandó hadsereg megszervezése a XVIII. sz. közepén fejlődött be, a hadsereg egészségügyi szolgálaté az 1780-as évek végén. A katonai gyógyszerellátás rendszerét csak a század utolsó évtizedében építették ki. Megelőzőleg a hadseregnek nemcsak gyógyszerrel, hanem háború esetén még gyógyszereszekkel történő ellátása is polgári szervek részéről történt (Kirchenberger, Takáts [12, 24]). A néhány katonai- és várkórház gyógyszerétára nem tudta az igényeket kielégíteni, így a csapatok beszerzéseiket nagyrészt polgári gyógyszer-tárakból eszközölték. 1779-ben az udvari haditanács szerződést kötött Natorp gyógyáru nagykereskedővel és ettől kezdve az ő lerakataiból, patikáiból kellett a szükséges egészségügyi anyagokat beszerezni [5]. A polgári részről történő gyógyszerellátás természetesen magával hozta, hogy a hadsereg orvosai és gyógyszerészei minden vonatkozásban a polgári pharmacopoeára voltak utalva.

A különböző ezredek gyógyszerládáiban, de még a kórházakban sem volt egységes összeállítású gyógyszerkészlet. Egy-egy nagyobb gyakorlattal rendelkező orvos vagy chirurgus jegyzékszerűen (Miskolczy [17]), vagy betegségnemenként sorolja fel a katonaságnál alkalmazott szereket (Minderer, Pringle, Scharschmidt [16, 21, 22]). Oehmen már nemcsak a szükséges gyógyszereket írja le, hanem egy kis gyógyszerrendelési útmutatót is ad (Ein kurzgefasstes Dispensatorium), amelyben a recept, a készítés és az indikációk is megtalálhatók [18]. Az önálló és egységesen szervezett gyógyszerellátáshoz az első komolyabb lépést a hivatalos katonai gyógyszerkatalógus kiadása jelentette. Schultheisz és Tardy [23] 1765-ből ismerteti a magyar származású Peken (Paeken, Pecken) által összeállított első orosz katonai pharmacopoeát, amely lényegében az ezredek gyógyszerkészletét foglalta magában. Fontana [3] következetesen katalógusnak nevezi, annak ellenére, hogy az ezredek-

nél használt receptek és a sebészi műszerek leírását is tartalmazta. Az első hivatalos orosz polgári gyógyszerkönyv 1778-ban jelent meg, Magyar Kossa [15] szerint, ugyancsak Peken szerkesztésében. Egy évvel később már ezzel együtt adták ki az új Pharmacopoea Castrensis Rossica-t, továbbra is csak az ezred gyógyszerkészletét tartalmazó cikk- és árjegyzéket (destinatur nartheicis singularum legionum). Párisos bevezetés szerint, nagyobb katonai gyógyszer-táraknak a polgári pharmacopoea szerint kellett dolgozni. Az osztrákok 1778-ban megjelent katalógusa (Catalogus derer in den Feldapotheken befindlichen Medicamenten... [6]) már a hadsereg teljes gyógyszerkincsét felöleli. Véleményem szerint, az első orosz és a későbbi osztrák katalógus is a gyógyszerkönyv kialakulásában csak egy-egy fokozatot jelentenek, de még nem tekinthetők katonai pharmacopoeáknak.

A katonai gyógyszerügy irányítását és ellátását fokozatosan vette kezébe a hadsereg. A bécsi Katonasebészi Akadémia (Josephinum) kémia-botanika tanárat 1784-ben a gyógyszer-tárak igazgatójának nevezték ki (Apotheken-Direktor), akinek meghatározott időközökben a nagyobb gyógyszerleakatokat és a kórházi patikákat ellenőriznie kellett (Brambilla [2]). Katalógusok a későbbiekben is jelentek meg, mégis az önálló pharmacopoea kialakítása felé újabb előrehaladás 1789-ben történik, amikor Brambilla összeállításában megjelent az első egészségügyi szolgálati szabályzat [1]. Az új szabályzat I. kötet XIV. fejezetében a hadseregnél működő gyógyszerészek kötelmeit rögzítették, a II. kötet azonos fejezetében pedig elég részletes utasításokat adtak a katonarvosok számára a gyógyszerrendelésre, tárolásra, elszámolásra és igénylésre vonatkozóan. Újításként jelenik meg 62 típusrecept (formulae medicinales, Arzneiformeln) a bécsi fő-katonakórház bevált gyakorlatából, amelyek használatát a szabályzat más katonakórházak részére is előírta. A szabályzathoz csatolt katalógus az előzőkkel szemben csök-

kentett számú gyógyszert tartalmaz. Utalást találunk itt a *Pharmacopoea Austriaco-provincialis*-ra, mint akkor a katonaságnál is hivatalos használatban levő gyógyszerkönyvre.

A Katonasebészi Akadémiának az a törekvése, hogy a gyógyszerellátás teljesen katonai kézbe kerüljön, csak a napóleoni háborúk alatt valósult meg. A polgári szállítók 1793-ban felmondták a kincstárnál kötött szerződésüket, mivel a szállítás, a tengerentúli beszerzés nehézsége miatt nem tudtak megfelelni vállalt kötelezettségüknek (Orient [19]). A haditanács 1794-től az egész gyógyszer és egészségügyi anyagi ellátási komplexust katonai kezelésbe vette. Ugyanebben az évben pályadíjakat tűztek ki a katonai gyógyszerügy korszerűsítését célzó javaslatokra [14]. A sikeres pályamunkák között volt Huszty Z. G. pozsonyi tudósé is [10]. Az 1794-ben kiadott *Pharmacopoea Austriaco-provincialis* és a beérkezett javaslatok felhasználásával dolgozták ki, a Josephinum irányításával, az első katonai gyógyszerkönyvet. Az új *pharmacopoea* nem volt a tartományinak sem rövidített, sem egyszerűsített formája, vagy másolata, hanem a tudomány akkori állása szerint, a katonai sajátosságokat figyelembe véve, sok újat is tar-

1. ábra. 1795-ös katonai gyógyszerkönyv

2. ábra. Gyógyszerkönyv-ismerető

talmazott. A pályadíjnyertesek között szereplő Huszty 1797-ben azt írja, hogy a katonaihoz viszonyítva elmaradottnak tekinthető az 1794-ben kiadott tartományi javított gyógyszerkönyv. Javaslatot is tesz ennek átdolgozására [11].

Az új *Pharmacopoea Austriaco-castrensis* 1795. nov. 18-án juttatta el az udvari haditanács a hadsereg orvosai, sebészei és gyógyszerészei számára (1. ábra [7]) azzal, hogy 1796. febr. 1-én lép hatályba, addig pedig az érintettek tanulmányozzák és sajátítsák el. Alig egy hónappal később, dec. 16-án az orvosokat és sebészeket egy könyvalakú gyógyszerkönyv-ismeretővel látták el (2. ábra [8]). A kötelezően bevezetésre kerülő új gyógyszerellátást (*Dispensatorial-Art*) és ezen belül az új katonai gyógyszerkönyvet a rendelet a katonai gyógyítási rendszer alapjának nevezi („... als Basis, worauf dieses Heilungssystem beruhen hat” [7]). Mielőtt a tulajdonképpeni katonai *pharmacopoea*-val foglalkoznánk, az „Ismerető” elvi és gyakorlati megállapításainak kissé részletesebb taglalását tartom szükségesnek.

A katonai gyógyszerellátásban rendelkezni kell azokkal a hatásos belső és külső szerekkel, amelyek a nagy értéket képviselő katonai egészségi állapotának helyreállításához szükségesek. Mellőzni kell viszont minden felesleges szert, főleg azokat, amelyeknek beszerzése háborús viszonyok között nehézségeket okoz. A gyógyszerek összeválogatásánál olyan katonai követelményeket sem lehetett figyelmen kívül hagyni, mint a szállíthatóság, kis térfogat, hideg-meleg behatással szembeni ellenállóképesség stb. Kiemeli, hogy a száraz alapanyagok és készítmények jobban tárolhatók, kevésbé romlanak, könnyen szállíthatók. — Azonos hatású szerekből az olcsóbbakat tartották meg.

Az „Ismerető” 3—58. oldalán a katonai szolgálat sajátosságai alapján mérlegeli a korszaki gyógyítási elveket. Nagy súlyt helyez a megelőzésre, a higiéniai követelmények betartására: a hadsereg ütőképessége múlik azon, hogy magasabb és alacsonyabb parancsnok mindent megtegyen a katonai egészségének megóvásáért. Ez a rész tükrözi a katonai orvosi körökben akkor általánosan használt Pringle-féle belgyógyászati könyv [21] megállapításait. Érdemes megemlíteni a *polypragmasia* elleni harcát: felesleges gyógyszerelés nemcsak pazarlás, de árthatalmas is az egészséges emberre. Kapja meg a beteg szükséges gyógyszerét, de az orvos nem ártson divatos szerekkel.

Ismereti azokat a szereket és készítményeket, amelyeket hatástalanságuk miatt kihagytak a katonai gyógyszerkönyvből, meg is indokolja nélkülözhetőségüket. A megtartott és újonnan felvett egyszerű és összetett készítmények farmakológiáját részletesen taglalja. Ilyen módon a 105—186. oldal közötti rész gyógyszerhatástani összefoglalónak tekinthető anélkül, hogy pontos recepturát tartalmazna. Elsősorban fiatalabb, kevés gyakorlattal rendelkező orvosok vademecum-jának szánták; talán ezért nincs itt semmi utalás a kórházban használatos gyógyszerkészítményekre (*form. medic.*)

Az utolsó részekben a katonasebészi műszerekről ad számot. Felsorol jónéhány olyan műszert, amelyek már elavultak, ezért nem vették fel az új műszerkatalógusba. Ismereti az akkori szabványos amputációs-, trepanációs- és egyes műszerkészletek eszközeit. Pár oldalon még kötözéstanról is szól, de inkább csak azokat a rögtönzési lehetőségeket sorolja fel, amelyeket a csapatorvos jól használhat, mégis takarékoskodhatik.

A *Pharmacopoea Austriaco-castrensis* 1795-ben jelent meg a bécsi Patzowsky nyomdában. Kirchenberger által tévesen közölt 1796-os kiadási év egy német nyelvű utánnyomásra vonatkozik (*Österreichische Militär-Pharmacopoe* [13]). A segédlet alapján véve gyógyszerészeknek szól, megkapták azonban az orvosok és sebészek is, mivel ezredeknél, továbbá kis kórházaknál közülük megbízott személy foglalkozott a gyógyszer készítésével (*Zubereitung*). Megküldték azoknak a polgári gyógyszeráraknak is, amelyek még szerződésben voltak katonai raktártól, vagy patikától távol eső csapatokkal.

A könyv beosztása némileg hasonló az osztrák tartományi gyógyszerkönyvéhez. A gyógyszer alap-

anyagokat (*materia medica*), majd a preparálással készült szereket, végül a compositumokat sorolja fel. Közül néhány állatgyógyászati szer is, mivel határőrvidéken és kisebb helyőrségekben az állatorvoslást is sebész végezte. A könyv egyik része tehát azokat a gyógyszereket tartalmazza, amelyekkel minden katonai patika rendelkezik, ill. elő tud állítani. A továbbiakban pedig a készítményeket úgy ismerteti (általános formulák), ahogy az orvosok felírhatják. Itt a különböző szereknek nemcsak az összetételét találjuk meg, hanem készítési módjukat is. Táblázatos összeállításokat közül még néhány sóféleség oldhatóságáról, továbbá néhány erős hatású gyógyszer hatóanyag hányadáról, a használatos gyógyszeresúlyokról, végül azokról a gyógyító hatású anyagokról, amelyeket nem a patikából, hanem házilag kell biztosítani (vaj, citrom, borókabogyó, méz stb.).

A gyógyszerkönyv 93—110. oldalán a katonakórházakban használt 59 készítmény receptjét (*formulae medicinales*) találjuk, készítési módjukat azonban nem. Nyilvánvalóan csak gyógyszerésszel rendelkező intézményekben alkalmazták, fe-

3. ábra. Katonai gyógyszer cikk- és árjegyzék

lesleges lett volna a készítés technikáját is megadni.

Az udvari haditanács kísérő irata szerint a pharmacopoeát nem tartották csalhatatlannak, örökértékűnek. Az akadémia katonai egészségügyi bizottsága (Mil. San. Kommission) fenntartotta magának a jogot, hogy a későbbiekben töröljön, vagy felvegyen egyes cikkeket. Felhatalmazta az orvosokat, hogy újabb gyógyszerekre, vagy régi gyógyszer újra felvételére szolgálati úton tegyenek javaslatokat az akadémiának. Későbbi években kiadott jónéhány intézkedés bizonyítja, hogy alulról jött javaslat alapján változtattak a hivatalos gyógyszerkészleten [9]. Az orvosok részére viszont meg volt tiltva, hogy az előírástól eltérő, önkényes gyógyszerelést alkalmazzanak.

1795-ben kiadtak még egy új *Katalógust* is (3. ábra), azoknak a gyógyszereknek jegyzékét, amelyek megmaradtak, ill. felvételt nyertek az új gyógyszerkönyvbe. Fel vannak tüntetve az árak is, tehát — az eddigi katalógusokhoz hasonlóan — katonai gyógyszer-taxa is volt. Az utóbbira részben azért volt szükség, hogy a tisztok és sürgős esetben polgári betegek részére kiadott gyógyszerek térítési ára felszámítható legyen. Másrésztől csak az árak ismeretében tudták elkészíteni az orvosok féléves gyógyszerelszámolásukat, amelyben a mennyiségek mellett az árakat is fel kellett tüntetni. Az elszámolást az előírt normatívák tették szükségessé.

A közel egyidőben kiadott Pharmacopoea, Gyógyszerkönyv-ismertető és Katalógus alapján igyekeztek tudományosan és egyben feszesen megszervezni a katonai gyógyszerellátást és gyógyszerelést. Ez felelt meg a Josephinum által bevezetett, *egységes* és jobb gyógyításra való törekvésnek („... *Einführung einer einförmig verbesserten Kurarthe*” [4]).

Az osztrák katonai pharmacopoea ismertetését nemcsak azért tartottam érdemesnek, mert levéltárakban, könyvtárakban a kutatók gyakran találkoznak idevágó anyaggal, de szerettem volna azt a fejlődést is megmutatni, amely a hadsereg egészségügyi szolgálatában a teljesen polgári elvek és szabályok szerinti gyógyszerellátástól az önálló katonai pharmacopoea megalkotásáig végbement.

Értekezésemnek nem volt célja a katonai pharmacopoeák történetének feltárása, ezért a gyógyszerkönyvek prioritási kérdéseivel sem foglalkozom. A volt monarchia katonai gyógyszerellátásával foglalkozó három mű gondosan és tudományosan összeállított egységet képez, gyógyszerész-történeti érdekessége vitathatatlan.

IRODALOM

1. *Brambilla, J. A.*: Reglement f. d. K.K. Feldchirurgen. — Trattner, Wien, 1789 — 2. *Brambilla, J. A.*: Verfassung und Statuten. — Trattner, Wien, 1786. — 3. *Fontana, Sz. P.*: Iz sztorii szozdanija pervüh rosszijszkih farmakopej. — Aptecsnoe Delo, 1952. 3. 65. — 4. Hadtört. Int. Levéltára (HIL), General Kommando (GK), 87/1775, 72. fasc. — 5. *HIL. GK.* 9/1779, 100. f. — 6. *HIL. GK.* 46/1779, 100. f. — 7. *HIL. GK.*

122/1795, 413. f. — 8. *HIL. GK.* 11/1796, 431. f. — 9. *HIL. GK.* 58 és 75/1796, 431 f.; 150/1797, 445. f. — 10. *Husztly Z. G.*: Gekrönte Preisschrift über d. Verbesserung d. K.K. Feldapotheken. — Weber, Pressburg, 1795. — 11. *Husztly Z. G.*: Ideen z. Verbesserung d. österr. Provinzialpharmakopoe. — Schauf, Pressburg, 1797. — 12. *Kirchenberger, S.*: Geschichte d. K.K. österr.-ung. Mil. San. Wesens. — Šafař, Wien, 1895. — 13. *Kirchenberger, S.*: Chronologische Tabellen. — Šafař, Wien, 1896. — 14. „*Kundmachung*”. Országos levéltár. Magyar kancellária. A/39 Acta generalia 1794, 2941. sz. — 15. *Magyary-Kossa Gy.*: Magyar orvosi emlékek. — Magyar orvosi könyvkiadó, Bpest, 1940. — 16. *Minderer, R.*: Medicina militaris. — Augsburg, 1634. — 17. *Miskolczy F.*: Manuale chirurgicum. — Streibig, Győr, 1742. — 18. *Ochmen, J. A.*: Expediter Feldchirurgus. — Schönsessel, Franckfurt, 1750. — 19. *Orient Gy.*: Az erdélyi és bánáti gyógyszerészet tört. — Minerva, Cluj-Kolozsvár, 1926. — 20. Pharmacopoea Austriaco-provincialis emendata. — Wappler, Vienna, 1794. — 21. *Pringle, J.*: Beobacht. über d. Feldkrankheiten. — Richter, Altenburg, 1772. — 22. *Schaarschmidt, G.*: Abhandlungen von Feldkrankheiten. — Lange, Berlin, 1758. — 23. *Schultheisz E.* — *Tardy L.*: Fejezetek az orosz-magyar orvosi kapcsolatok múltjából. — Medicina, Bpest, 1960. — 24. *Takáts L.*: A magyarországi utolsó török háború egészségügyi ellátásának megszerkezése 1788–89-ben. — Hadtört. Közl. 1966. 1. 40–63. o.

ÖSSZEFOGLALÁS

A munka a volt Osztrák–Magyar Monarchia 1795-ben megjelent első katonai pharmacopoeájával foglalkozik. Az egyidejűleg kiadott Gyógyszerkönyv-ismertető alapján elemzi a pharmacopoea összeállításakor alkalmazott elvi és katonailag fontos gyakorlati szempontokat. Ismerteti az ugyanakkor megjelent katonai gyógyszerkatalógust és taxát is. A tudományosan összeállított gyógyszerkönyv az egy évvel előbb kiadott Pharmacopoea Austriaco-provincialisnál korszerűbb, értékesebb.

РЕЗЮМЕ

Работа занимается первой военной фармакопеей выпущенной бывшей Австро-Венгерской Монархией в 1795 году. На основании выпущенного в то же время справочника о фармакопее автор анализирует принципы и важные в военном отношении практические точки зрения которыми руководились составители фармакопее. Автор излагает вышедший в то же время военный каталог и таксу лекарств. Научно составленная фармакопее является более современным, более ценным чем выпущенная на год раньше Pharmacopoea Austriaco-provincialis.

ZUSAMMENFASSUNG

Die vorliegende Arbeit befasst sich mit dem ersten 1795 veröffentlichten Militär-Arzneibuch der ehemaligen Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Aufgrund des gleichzeitig veröffentlichten Kommentars bespricht der Verfasser die bei Zusammenstellung der Pharmacopoea verwendeten wichtigsten prinzipiellen und aus militärer Sicht wichtigen, praktischen Gesichtspunkte. Auch bespricht der Verfasser den in gleicher Zeit publizierten Militär-Arzneikatalog und die Arzneitaxe. Das wissenschaftlich wohl fundierte Arzneibuch ist der ein Jahr später herausgegebener Pharmacopoea Austriaco-Provincialis zeitgemässer und wertvoller.

(Magyar Néphadsereg Egészségügyi Szolgálat)

Érkezett: 1966 II. 18.